

ՍԵՂԱ ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ
ՀՅԹԻ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՆԵՐԳՐԱՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԲԱՆԱՎԱՅՐԵՐԻ ԵՒ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՈՉՆՉԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ՎԱՆԻ,
ԲԻԹԼԻՍԻ ԵՒ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՆԱՅԱՆՔՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ (1915–1918 ԹԹ.)

Հայոց ցեղասպանության իրագործման համար պետությունը ներգրավել էր իր քաղաքական ու ռազմական ողջ ներուժը: Ցեղասպանության իրականացման գործում կարեւոր դերակատարություն է ունեցել նաեւ օսմանյան բանակը՝ Իսմայիլ էնվերի գլխավորությամբ¹: Պետական հրահանգով՝ թուրքական բանակի ստորաբաժանումները ներգրավված են եղել ցեղասպանության տարբեր գործողություններում՝ սկսած հայերի տների խուզարկումներից, տղամարդկանց զանգվածային ձերբակալություններից, աքսորից, ինքնապաշտպանական մարտերի ճնշումից մինչեւ տեղահանություններ, սպանություններ, երեխաների բաշխում թուրքական որբանոցներին, ունեցվածքի յուրացում, ավերածություններ եւ այլն²:

Այս հոդվածի նպատակն է ներկայացնել օսմանյան բանակի ներգրավվածությունը հայկական բնակավայրերի եւ առանձին թաղամասերի ոչնչացման գործում, որոնք, որպես կանոն, ուղեկցվել են հայկական

¹ Իսմայիլ էնվեր — Օսմանյան բանակի գլխավոր հրամանատար, ռազմական նախարար, Հայոց ցեղասպանության ծրագրման եւ կազմակերպման հիմքում կանգնած երիտթուրք պարագլուխներից: Նրա անմիջական հրահանգով ու վերահսկողությամբ հենց բանակի ներսում զինաթափվել ու ոչնչացվել են հայ սպաներն ու զինվորները:

² Հայոց ցեղասպանության տարբեր փուլերում բանակի ներգրավվածության մասին տե՛ս նաեւ R. KÉVORKIAN, The Armenian Genocide: A Complete History, New York, 2011, էջ 282–353. T. AKÇAM, The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire, Princeton, 2012, էջ 169–170, 189–190, 322. V. N. DADRIAN, The Role of the Turkish military in the destruction of Ottoman Armenians: A study in historical continuities, Journal of Political and Military Sociology, 1992, Vol. 20, No. 2, (Winter), էջ 275–277. A. АВАКЯН, Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 2013, էջ 122–123. H. KAISER, L. ESKIJIAN, N. ESKIJIAN, At the Crossroads Der Zor of Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915–1917, Tampa, 2017, էջ 6–7. Հ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Զանգվածային եւ զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մոսուլյան բնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը, Երեւան, 2017, էջ 98–110:

պատմամշակութային հուշարձանների թիրախավորմամբ³։ Տարբեր վավերագրերի եւ վկայությունների միջոցով հողվածն առաջ է քաշում երկու հիմնախնդիր՝ հայկական հետքի վերացումը՝ որպես պետական անհրաժեշտություն՝ երիտթուրքերի ցեղասպանական ծրագրի մաս, եւ դրա իրականացումը, որը վերապահված է եղել առաջին հերթին բանակին։ Առանձին շեշտադրմամբ ներկայացվում է բանակի մասնակցությունը մերձեկանության՝ Վանի, Բիթլիսի, էրզրումի նահանգների հայկական բնակավայրերի ոչնչացմանը։

* * *

Երիտթուրքական իշխանություններն Արեւմտյան Հայաստանը կամ Արեւելյան վեց վիլայեթները՝ Սեբաստիան, Դիարբեքիրը, Խարբերդը, էրզրումը, Բիթլիսը, Վանը, ինչպես նաեւ Տրապիզոնի վիլայեթը, դիտել են այն թեժ կետերը, որտեղից հայերի բնաջնջման գործընթացն առավել հրատապ եւ կարեւոր էր⁴։ Այդ նպատակով հայերի տեղահանությունն ու կոտորածներն առավել արագ ու շահավետ կազմակերպելու համար ներգրավվում է էրզրումում տեղակայված օսմանյան Երրորդ բանակը՝ Մահմուդ Քյամիլի հրամանատարությունը⁵։ Նրան մեծապես աջակցել են գեներալներ Հալիլ Կուտը՝ էնվերի հորեղբայրը, եւ Ալի Իսսան Սաբիսը⁶։ Վերջին երկուսի անունները՝ որպես Հայոց ցեղասպանության հիմնական իրագործողներ, արձանագրված են եղել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն Եղիայանի կազմած եւ 1919 թ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին

³ Ինչպես 1894—1896 թթ., 1909 թ. կոտորածների ընթացքում, այնպես եւ Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայկական պատմամշակութային հուշարձանների, մասնավորապես վանքերի, եկեղեցիների կողոպտման ու ոչնչացման գործում կարեւոր դերակատարություն է ունեցել օսմանյան բանակը։ Այս մասին մանրամասն տես Ս. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ, Մշակութային ցեղասպանության իրագործման մեխանիզմներն 1909 թ. Ադանայի ու հարակից շրջանների կոտորածների ընթացքում եւ դրանց հետեւանքները, «Ցեղասպանագիտական հանդես», թ. 1 (1), Երեւան, 2013, էջ 98—104. Ս. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ, Հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացման քաղաքականությունն ու դրա հետեւանքները 1894—1896 թթ. համիդյան կոտորածների տարիներին, «Ցեղասպանագիտական հանդես», թ. 2 (1), Երեւան, 2014, էջ 18—30։

⁴ Տես V. N. DADRIAN, Children as victims of genocide: the Armenian case, "Journal of Genocide Research", 2003, 5 (3), September, էջ 423։

⁵ Երրորդ բանակի սպայական անձնակազմի անմիջական հրամանատարությամբ են գործել Հայոց ցեղասպանությունն իրականացնելու համար կազմավորված «Հատուկ կազմակերպության» (Teşkilat-ı Mahsusa) ջոկատները. տես անդ, ինչպես նաեւ նույնի՝ "The Role of the Turkish military...", էջ 276—277։

⁶ Տես V. N. DADRIAN, The Role of the Turkish military..., էջ 277։

կից ստեղծված՝ Պատերազմի հեղինակների պատասխանատվության եւ պատիժների սահմանման հանձնաժողովին ներկայացված ցուցակում: Այնտեղ կային նաեւ ռազմական այլ խոշոր ղեկավարների եւ բարձրաստիճան զինվորականների անուններ, օրինակ՝ Բեհիշ Բեյ (Պատերազմի նախարարությունում բանակի բաժինների ղեկավար), Սուլեյման Նուման փաշա (ռազմական առողջապահության բաժնի տնօրեն, պատասխանատու էր հայ ռազմական բժիշկների սպանության համար), Կովկասի եւ հայկական գավառների բանակային կորպուսի ղեկավարներ՝ Յակուբ Չեկի փաշա, Հիլմի Աբդուլ Քադրի, գնդապետ Օսման Բեյ: Այս ղեկավարները՝ Ալի Իսսան Սաբիսի եւ Հալիլ Կուտի հետ միասին, պատասխանատու էին հայկական նահանգներում զանգվածային կոտորածների եւ անլսելի վայրագությունների համար⁷:

Թուրք զինվորականության շրջանում հակահայկական տրամադրությունների բորբոքման եւ Հայոց ցեղասպանության գործում զինվորների ներգրավվածությունն ապահովելու համար շրջադարձային եղան ռուսական ճակատում օսմանյան բանակի կրած անընդմեջ պարտությունները: Մասնավորապես՝ Սարիղամիշի ճակատամարտում (1915 թ., հունվար) թուրքական բանակի կրած ծանր պարտությունն օգտագործվեց հակահայկական կրքեր բորբոքելու համար՝ պարտության մեղքը բարդելով հայ աշխարհազորայիների վրա⁸: Բանակի հրամանատարության պնդումները՝ հայերի «գավառական լինելու», «զինված ապստամբություններ» կազմակերպելու վերաբերյալ, քարոզչության արդյունավետ գործիք դարձան⁹, ինչը հետագայում դառնալու էր հայերի տեղահանությունների ու բնաջնջման հիմնական արդարացումներից մեկը¹⁰: 1915 թ. փետրվարից սկսած՝ Երրորդ բանակի հրամանատարության վերահսկողության ողջ տարածքից հաճախակի են դառնում կառավարությանն ուղղված՝ հայերին զրպարտող հեռագրերը¹¹: Դրանցում հատկապես առանձնառնում են Մահմուդ Քյամիլի ուղարկածները, որոնցից նաեւ պարզ է դառնում հայերի դեմ միջոցառումներ իրականացնելու համար անձամբ որոշումներ կայացնելու նրա արտոնված լինելը¹²: Կառավարությանն ուղղ-

⁷ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի արխիվ (անմշակ):

⁸ Տե՛ս Դ. ԱՌՇԱՄ, նշ. աշխ., էջ 157–162:

⁹ Տե՛ս անդ, էջ 158–175:

¹⁰ Տե՛ս անդ:

¹¹ Տե՛ս անդ, էջ 159:

¹² Տե՛ս անդ, էջ 160–162:

ված հեռագրերից մեկում Մահմուդ Քյամիլը, Վանի ինքնապաշտպանական մարտերը ներկայացնելով «ապստամբություն», իր որոշման մասին հետեւյալն է տեղեկացնում. «...որոշում է կայացվել մինչեւ վերջին մարդն արմատախիլ անել դավաճաններին, որոնք զինված ապստամբություն են բարձրացրել կառավարության դեմ» (ընդգծումը.— Ս. Պ.)¹³:

Օսմանյան կայսերական բանակի բարձրագույն հրամանատարության գրասենյակից Երրորդ եւ Չորրորդ բանակների հրամանատարներին հրահանգվել է հնարավոր ամեն տեսակի օժանդակություն ցուցաբերել Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի նահանգապետներին՝ այդ տարածքներից հայերին հեռացնելու եւ դեպի հարավ աքսորելու համար¹⁴: Ավելին՝ Էրզրումում տեղահանության մասին հրամանները տվել է Երրորդ բանակի հրամանատարությունը, մասնավորապես՝ Մահմուդ Քյամիլը¹⁵: Էրզրումի նահանգապետ Թահսին բեյի՝ ներքին գործերի նախարարին ուղարկված 1915 թ. մայիսի 13-ի հեռագիրը փաստում է, որ բանակը կենտրոնական դերակատարություն է ունեցել տարածաշրջանից հայերի մաքրման սկզբնական գործողություններում¹⁶: Արեւելյան վիլայեթների քաղաքային իշխանությունների հարցմանն ուղղված Ներքին գործերի նախարարության մայիսի 23-ի պաշտոնական պատասխանում նշվում էր զինվորականների հրամաններին անվերապահորեն ենթարկվելու անհրաժեշտության մասին: Խոսքը Երրորդ բանակի հրամանատարության մասին է, որի լիազորություններն առնվազն մինչեւ 1915 թ. օգոստոսը տարածվում էին բոլոր վեց վիլայեթներում¹⁷: 1915 թ. Էրզրումում Գերմանիայի փոխհյուպատոսը Մաքս Էրվին Ֆոն Շոյբներ-Ռիխտերի՝ տեղահանվող հայերի հանդեպ իրագործված զանգվածային ջարդերի առիթով հայտնած վրդովմունքին ի պատասխան՝ Թահսին բեյը փորձել է արդարանալ՝ վստահեցնելով, որ տարածաշրջանում «իրական իշխանությունը» գտնվում է Մահմուդ Քյամիլի ձեռքում¹⁸:

¹³ Անդ, էջ 160:

¹⁴ Խոսքը 1915 թ. մայիսի 6-ին Ներքին գործերի նախարարության անվտանգության ընդհանուր վարչության՝ Վանի եւ Բիթլիսի նահանգապետեր Զեւդեդ եւ Մուստաֆա Աբդուլհալիբ բեյերին ուղարկված ծածկագիր-հեռագրով եւ Էրզրումի նահանգապետ Թաշինին հասցեագրված համանման մեկ այլ հեռագրով տրված հրահանգների կատարմանն օժանդակելու մասին է. տե՛ս T. AKÇAM, նշ. աշխ., էջ 189–190:

¹⁵ Տե՛ս R. KÉVORKIAN, The Armenian Genocide..., էջ 291:

¹⁶ Տե՛ս անդ, էջ 292:

¹⁷ Տե՛ս անդ, էջ 292, 313–314:

¹⁸ Տե՛ս անդ, 293–294:

Բանակի անմիջական մասնակցության մասին փաստող կարեւոր եւ առայժմ գտնված միակ պաշտոնական փաստաթուղթը 1915 թ. հունիսի 10-ով թվագրվող հեռագիրն է, որը, Մահմուդ Քյամիլի ստորագրությամբ, Թորթումում (էրզրումից հյուսիս) տեղակայված Երրորդ բանակի շտաբից ուղարկվել է Սվազի (Սեբաստիա), Տրապիզոնի, Վանի, Մամուրեսթ ուլ-Ազիզի (Խարբերդ), Դիարբեքիրի (Տիգրանակերտ) եւ Բիթլիսի նահանգապետներին¹⁹։ Այս փաստաթուղթը ներառվել է երիտթուրքերի դատավարության նյութերում եւ ներկայացվել 1919 թ. ապրիլի 27-ի առաջին դատավարության ժամանակ²⁰։

Հաշվի առնելով փաստաթղթի կարեւորությունը՝ մեջբերում ենք հեռագրի ամբողջական թարգմանությունը.

«Մեզ հայտնի է դարձել, որ որոշ գյուղերում, որոնց բնակչությունը տեղահանվել է թիկունք, մահմեդական բնակչության որոշակի [տարրեր] հայերին ապաստան են տվել իրենց տներում։ Քանի որ սա կառավարության հրամանների խախտում է, հայերին ապաստան տված կամ պաշտպանող տնտեսությունների ղեկավարները պետք է մահապատժի ենթարկվեն իրենց տների առջեւ, եւ պարտադիր է, որ նրանց տներն այրվեն։ Այս հրամանը պետք է պատշաճ ձևով փոխանցվի հասցեատերերին։ Հետեւեք, որ տարածաշրջանում չմնա թեկուզ եւ մեկ շտեղհահանված հայ, եւ տեղեկացրեք մեզ ձեր ձեռնարկած գործողությունների մասին։ Կրոնափոխ հայերը նույնպես պետք է տեղահանվեն։ Եթե հայերին պաշտպանող կամ նրանց հետ բարեկամական կապեր պահպանող անձինք զինվորականներ են, նրանց կապերը բանակի հետ պետք է անհապաղ խզվեն՝ նրանց վերադասներին պատշաճ կերպով տեղեկացնելուց հետո, եւ նրանք պետք է ենթարկվեն քրեական պատասխանատվության։ Եթե նրանք քաղաքացիական անձինք են, նրանց պետք է հեռացնեն պաշտոններից եւ դատեն ռազմական դատարանի առջեւ։

Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլ, 10 հունիսի, 1915 թ.»²¹։

¹⁹ Տե՛ս անդ, էջ 314։

²⁰ «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի», առաջ., թարգմ. եւ ծանոթ.՝ Ա. Հ. Փափազյանի, Երեւան, 1988, էջ 29, 44։

²¹ Տե՛ս R. KÉVORKIAN, The Armenian Genocide..., էջ 314։

Պաշտոնական այս հեռագիրը որեւէ կասկած չի թողնում Երրորդ բանակի հրամանատարության անմիջական մասնակցության առումով: Այն նաեւ լավագույն վկայությունն է մինչեւ վերջին հայի ոչնչացման՝ իթթիհադականների մտադրության մասին, անգամ եթե այդ հայն իսլամ է ընդունել:

Այսպիսով՝ ակնհայտ է, որ Երրորդ բանակի հրամանատարությունը լիիրավ գործելու եւ տեղում որոշումներ կայացնելու արտոնություն էր ստացել մայրաքաղաքից: Մեր ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս պնդել, որ հատկապես Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի նահանգներում օսմանյան բանակի զինվորներն առանձնակի վերժխնդրությամբ են գործել: Սեպուհի²² վկայությամբ՝ թուրք զինվորները, իրենց բոլոր կորուստները վերագրելով հայ կամավորներին, «սոսկալիօրեն կատաղած», անխնա ավերում եւ կոտորում էին նահանջի ճանապարհին ընկած հայկական գյուղերը²³: Ռազմաճակատին մոտ գտնվելով՝ զինտեխնիկայի, թնդանոթների կենտրոնացումը նշված տարածքներում էական բարդություն չի ներկայացրել առավել լայնածավալ ավերածություններ իրականացնելու համար:

Որպես ցեղասպանության պետական քաղաքականության մաս՝ հայերի ֆիզիկական բնաջնջմանը զուգահեռ ոչնչացվել են հայկական հետքերը՝ մասնավորապես տարածքային պատկանելություն խորհրդանշող պատմամշակութային հուշարձանները, առաջնորդարանները եւ այլն, որին նույնպես իր գործուն մասնակցությունն է ունեցել օսմանյան բանակը: Ստորեւ բերված՝ իր տեսակի մեջ բացառիկ վավերագիրը լիովին հաստատում է մեր այն փաստարկը, որ հայկական հետքերի վերացումը, հատկապես հայերի պատմական տարածքներում երիտթուրքերի ցեղասպանական ծրագրի բաղկացուցիչ մաս է կազմել, որը վերապահված է եղել առաջին հերթին բանակին:

Այսպես՝ 1916 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ահմեդ Ջեմալին²⁴ հղած իր հեռագրերից մեկում ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, բացատրելով

²² Սեպուհ (Արշակ Ներսիսյան, ծնված՝ 1872 թ., Բաբերդ) — հայ ազգային ազատագրական շարժման գործիչ, ֆիդայի: Եղել է ՄԴ Հնչակյան, ապա՝ Հԅ Դաշնակցություն կուսակցությունների անդամ: Հայկական 1-ին կամավորական զնդի 2-րդ վաշտի հրամանատար: Այդ պաշտոնում մասնակցել է Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում մղվող կռիվներին: Սեբաստացի Մուրադի հետ հիմնադրել է «Մեկ հայ, մեկ ոսկի» հիմնադրամը:

²³ Սեֆոնտ, էջեր իմ յուշերէն, հտ. Ա., Պոսթրն, «Հայրենիք» տպարան, 1925, էջ 237:

²⁴ 1914 թ. նշանակվել է կայսրության ռազմածովային նախարար, 1914–1918 թթ.՝ Սիրիայում գործող 4-րդ բանակի հրամանատար, 1915–1917 թթ.՝ Սիրիայի կառավարիչ, 1915 թ. կլիկիհայություն տեղահանության ու կոտորածների կազմակերպիչներից էր:

Սաի կաթողիկոսարանի վերացման անհրաժեշտությունը, հետեւյալն է գրում. «...Սաի կաթողիկոսարանի վերացումը եւ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում կաթողիկոսի արտաքսումն այնտեղից նպատակ ունի լիովին ջնջել այդ վայրի գոյությունը, վայր, որը Կիլիկիայում հայերի համար պատմական ու ազգային մեծ նշանակություն ունի, եւ որը հայերի կողմից ներկայացվում է որպես հայկական կառավարության վերջին նստավայր»²⁵; Թաւեաթի սուլն հրահանգն անմիջապէս գործի է դրել Զեմալ փաշայի զինակից եւ փոխանորդ Օմեր Ֆահրեդդինը²⁶; Վերջինս Կիլիկիայի հայկական հուշարձաններն ավերակների վերածելուց հետո հայտարարել է. «Աւետարանը ձեր ձեռքէն պիտի առնենք»²⁷; Ֆոնուզի (ավան Ադանայի նահանգի Մարաշ գավառի Զեյթունի գավառակում) Ս. Կարապետ վանքի վանահայր Ժ. վրդ. Թագակճյանի տեղեկագրի (Հաւելայ, 27 փետրվար, 1919 թ.) համաձայն՝ հայերի տեղահանությունից հետո Ֆոնուզում եւ Զեյթունում թուրք զինվորները հրկիզել եւ ավերել են 3 վանք, 20 եկեղեցի, 20 դպրոց եւ 2 առաջնորդարան²⁸; Զաքարիա Պզտիկյանի²⁹ կազմած եւ 1921 թ. ապրիլի 14-ին Կիլիկիայում Հայ ազգային խորհրդին եւ Ֆրանսիական բարձրագույն հրամանատարությանը ներկայացրած հուշագրի համաձայն՝ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Կիլիկիայի միայն հայ առաքելական համայնքին պատկանող եկեղեցական կալվածքների (407 շինություն³⁰) կրած վնասի չափը կազմել է շուրջ 623 000 օսմանյան ոսկեդրամ³¹:

²⁵ Sêu T. AKÇAM, U. KURT, The Spirit of the Laws: The Plunder of Wealth in the Armenian Genocide, translated by A. Arkun, New York, 2015, էջ 5:

²⁶ Օմեր Ֆահրեդդին (1868–1948 թթ.)՝ հայտնի «Անապատի վագր» մականվամբ – 1914 թ. նշանակվել է 4-րդ բանակին առընթեր՝ Մոսուլում տեղակայված 12-րդ ջոկատի հրամանատար, 1915 թ. գործուն մասնակցություն ունեցել Ուրֆայի, Զեյթունի, Մուսա լեռան, Հաճնի հայերի ինքնապաշտպանության ճնշմանը: Օմեր Ֆահրեդդինի այդ գործունեության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Պ. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ, Զայն տառապելոց, Փարիզ, 1922, էջ 289–290:

²⁷ Անդ: Զինվորների կողմից Սաի մայրավանքի ավերման եւ կողոպտման մասին տե՛ս նաեւ Խմբագրական, «Համաշխարհային պատերազմ», «Մշակ», Թիֆլիս, 21 օգոստոս, 1915, թ. 183, էջ 1:

²⁸ Գ. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ, Յուշամատեան Մեծ եղեռնի 1915–1965, Պէյրուս, 1965, էջ 850–854:

²⁹ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին եղել է մեջլիսի անդամ, իսկ Հայոց ցեղասպանությունից հետո՝ Լիբանանի Հայոց առաջնորդարանի ղեկավանապետ եւ իրավական խորհրդական:

³⁰ Այս թվաքանակի մեջ ներառված են միայն Կիլիկիայի Հայոց կաթողիկոսության (86 շինություն)՝ Ադանա, Տարսոն քաղաքների եւ շրջակա գյուղերի, Մալաթիա, Սիս, Մերսին, Սիլիֆքե (Սելեկիա) քաղաքների եկեղեցական կալվածքները:

³¹ Բ. ԵՂԱՅԵԱՆ, Ատանայի հայոց պատմություն, Անթիլիաս–Լիբանան, 1970, էջ 871–872, 878–880:

* * *

1915—1916 թթ. Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերից տեղահանության հիմնական գործընթացն ավարտելուց եւ Արեւմտյան Հայաստանը հայաթափելուց հետո հայկական հետքի վերացումը դառնում է առաջնահերթություն: Հատկապես մերձճակատային բնակավայրերում հրետանու կենտրոնացումով գործի է դրվում մի ամբողջ ֆաղաֆային մշակույթի³² կամ առանձին հայկական թաղամասերի ոչնչացման գործիքակազմը: Մեր ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս պնդել, որ նման եղանակով, ինչպես նաեւ համատարած հրկիզումների միջոցով թիրախավորվել եւ գրեթե ամբողջությամբ հողին են հավասարեցվել մասնավորապես Վան, Բիթլիս, Սղերդ, Մուշ, Էրզրում, Երզնկա քաղաքները՝ հարակից բնակավայրերով: Նշված վայրերում թուրք զինվորները թիրախավորել եւ առանձնակի վրեժխնդրությամբ են ոչնչացրել կրոնական, պատմամշակութային հուշարձանները (հնագույն եւ միջնադարյան վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, հուշակոթողներ, գերեզմանոցներ, խաչքար-տապանաքարեր՝ վիմագիր արձանագրություններով ու որմնանկարներով):

Ստորեւ Վանի, Բիթլիսի, Մուշի, Սղերդի, Էրզրումի, Երզնկայի եւ հարակից այլ բնակավայրերի օրինակով կներկայացնենք Երրորդ բանակի զինվորների իրականացրած կոտորածները, ավերածություններն ու ավարառությունն առանձին-առանձին:

Վան եւ շրջակայք

Վանի գավառակը (կազա) համանուն գավառի (սանջակ) եւ նահանգի (վիլայեթ) կենտրոնն էր: Օսմանյան կայսրության ժԹ. դարավերջի — Ի. դարասկզբի վարչատարածքային բաժանմամբ՝ գավառակը կազմված էր կուսակալանիստ Վան քաղաքից ու կուսակալի ենթակայության տակ գտնվող շրջակա գյուղերից (Վան-Տոսպ կենտրոնական գյուղախմբից եւ երեք այլ՝ Թիմար, Արճակ, Հայոց ձոր գյուղախմբերից)՝ ընդհանուր առ-

³² Հստ հեղինակի՝ ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին Արեւմտյան Հայաստանի ֆաղաֆային մշակույթն ընդգրկել է բնակելի թաղամասերը, վանքերը, եկեղեցիները, կամուրջները, գերեզմանոցները, կրթական եւ կրթասիրաց հաստատությունները, վարչական մարմինները, առեւտրաարհեստագործական ձեռնարկությունները, տպարանները, արհեստանոցները, արվեստանոցները, շուկաները, խանութները, կրպակները, պանդոկները եւ այլն: Արեւմտյան Հայաստանի մի քանի տասնյակ քաղաքներից առավել նշանավոր էին Վանը, Շատախը, Բաղեշը (Բիթլիս), Մուշը, Կարինը (Էրզրում), Երզնկան, Սեբաստիան (Սվազ), Խարբերդը, Մալթիան, Ակնը եւ այլն:

մամբ 112 հայկական բնակավայրերով³³։ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի գավառակի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 10 743 տուն, 62 656 շունչ, որից Վան քաղաքում՝ 4230 տուն, 22 470 շունչ հայ³⁴։

1904 թ. Կ. Պոլսի պատրիարքարանի՝ առաջնորդական վիճակների հրատարակած պաշտոնական վիճակացույցի համաձայն՝ տվյալ ժամանակահատվածում Վանի թեմում (Վան-Տոսպ, Ադիլչեվազ, Բերկրի, Արճեշ) կային գործող 114 եկեղեցի, 25 վանք, Լիմ-Կտուցի (Թիմար) թեմում՝ 24 եկեղեցի, 8 վանք, Հեքյարի թեմում՝ 6 եկեղեցի, Աղթամարի թեմում (Կարճկան, Ոստան, Կեցան, Կարկառ, Հայոց ձոր, Շատախ)՝ 193 եկեղեցի եւ 41 վանք. ընդհանուր առմամբ՝ 337 եկեղեցի, 74 վանք³⁵։ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–1914 թթ. տվյալների համաձայն՝ Վանի նահանգի 450 հայկական բնակավայրերում բնակվում էր 110 897 հայ, գործում՝ հայկական 457 եկեղեցի, 80 վանք, 192 դպրոց³⁶։

1915 թ. սկզբին Արեւելյան եւ Արեւմտյան Հայաստանի հայկական բնակավայրերում բռնկված կոտորածների ալիքը հասնում է Վանի նահանգ։ Այստեղ կոտորածների առաջին ալիքն սկսվում է Բաշկալից (Վանի նահանգ, Հեքյարի գավառ) եւ շրջակա գյուղերից՝ տարածվելով Սարաչի (Մահմուդիեի գավառակ՝ Վանի գավառում), Կարճկանի, Կարկառի, Ալշավազի եւ Թիմարի գյուղերը³⁷։ Այս փուլում կոտորածները հիմնականում իրագործել են տեղական ժանդարմերիան եւ քրդական հրոսակախմբերը։ Դասավիճակը փնտրելու պատրվակով ոստիկանները ներխուժում էին գյուղեր, խուզարկություններ սկսում, որոնք ուղեկցվում էին սպանություններով, կողոպուտով, տների հրկիզումներով, ողջակիզումներով, կանանց ու աղջիկների առեւանգումներով³⁸։

³³ Տէս Ռ. Ա. ԹԱՌՈՅԱՆ, Վանի գավառակի հայկական վանքերը եւ վանական կյանքը Մեծ եղեռնի նախաշեմին (1870-ական թթ.— 1914), «Ցեղասպանագիտական հանդես», թ. 7 (1), Երեւան, 2019, էջ 77–78։

³⁴ Վիճակագրությունը կազմվել է 1913–1914 թթ. Վանի թեմական իշխանությունների կողմից՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի հանձնարարությամբ. տես Ա. Դո, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թվականներին, Երեւան, 1917, էջ 11–13, 18, 21։

³⁵ Հաշվումները մենք ենք արել։ Եկեղեցիների ու վանքերի անվանումներն ըստ տեղանքի տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլիս, 1904, էջ 370–372, 394–395։

³⁶ Տէս R. H. KÉVORKIAN, P. B. PABOUDJIAN, Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide, Paris, 1992, էջ 57–60։

³⁷ Ա. Դո, նշ. աշխ., էջ 116–145։

³⁸ Բաշկալիում եւ շրջակա գյուղերում Ահմեդ բեկի գլխավորած 160 ժանդարմներն ու մազրիկից աշիրեթապետ Շարաֆ բեկի շուրջ 150 հոգանոց խումբը հայերի տները թալա-

Մարտի կեսերին հայտնի է դառնում Վանի նորանշանակ կուսակալ Զեդեթ բեյի՝ ռազմաճակատից վերադառնալու լուրը: Կուռուբաշ գյուղի մոտ տեղական իշխանությունները, մի քանի հայ երեւելիներ դիմավորում են նրան: Զեդեթին իր հետ ռազմաճակատից բերել էր շուրջ 800 չերքեզներից կազմված հետեւակային զորք եւ 3 թնդանոթ³⁹: Ականատեսների վկայությամբ՝ կուսակալին ուղեկցող զորքն ու սպառազինությունն ինքնին մի սպառնական ուժ էին, որոնց համար նա երեք օր կորցրել էր ճանապարհին⁴⁰:

Զեդեթը նոր դեմք չէր. Վանի նախկին կուսակալներից Թահար փաշայի որդին էր, էնվերի փեսան⁴¹: Մինչեւ Վանի կուսակալ նշանակվելը՝ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, Զեդեթը Սարայի կայմակամն էր, ապա՝ Բաշկալեի գավառապետը (մյուլթեսերիֆ), որը հասցրել էր աչքի ընկնել հայերի նկատմամբ իր դաժանություններով եւ չափազանց անցանկալի անձ էր նրանց համար⁴²: Զեդեթը «Նալբանդ»⁴³ գայմագամ՝ մականունն էր ստացել մասնավորապես այն դեպքից հետո, երբ հերթական խուզարկությունների եւ զենքի փնտրտուքի ժամանակ իբրեւ հեղափոխականի՝ կոտանքների ենթարկելով սպանել էր վանեցի առեւտրական Պետրոս Փիրումյանին, ապա՝ դաժան ծեծի ենթարկել եւ պայտել տվել նրա տասներկուամյա որդուն՝ Սարգսին⁴⁴:

Ռազմաճակատից վերադառնալուց անմիջապես հետո Զեդեթն սկսեց նախապատրաստվել Վասպուրականի հայության կոտորածներին՝ հայկական թաղերում կենտրոնացնելով ռազմաճակատից իր հետ բերած հետեւագործը: Այսպես՝ ապրիլի 1-ին Շատախի հայկական թաղամասում գտնվող Համուդ Աղայի զորանոցը, որ մինչ այդ դատարկ էր, սպառազինվեց, եւ այնտեղ տեղափոխվեց 150-ի չափ չերքեզ, ավելի քան 300 զինվոր տեղակայվեց Վան քաղաքի հայկական թաղամասերի մոտ գտնվող Հաջի-

նելուց եւ կրակի տալուց, 10 տարեկանից բարձր արու զավակներին կոտորելուց հետո տղամարդկանց հավաքել են Առակ գյուղում, ապա՝ դաշտ հանելով՝ կոտորել. տեսն անդ:

³⁹ Տես անդ, էջ 150–151:

⁴⁰ Տես անդ:

⁴¹ Տես Գ. Բիրյուխեր, *Արմենիա 1915: Что скрыло кайзеровское правительство от немецких подданных. Уничтожение Турцией культурного народа*, Ереван, 1991, էջ 59, *Ինչպես նաեւ՝ Ա-Ղ0*, նշ. աշխ., էջ 76:

⁴² Ա-Ղ0, նշ. աշխ., էջ 76–77:

⁴³ Նալ-պայտ, *Նալբանդ — պայտար*, ձիուն պայտողը. տես է. ԱղաՅԱՆ, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, Երեւան, 1976, էջ 1044:

⁴⁴ Ա-Ղ0, նշ. աշխ., էջ 76–77:

բէքերի զորանոցում⁴⁵։ Կոտորածների նախապատրաստումն իրականացվում էր խիստ գաղտնիության պայմաններում, սակայն բարեկամ մի քանի քրդերի նախազգուշացումների շնորհիվ ծրագիրը հայտնի դարձավ, «թէ եւ այդպիսի ջարդ ոչ ոք չէր երեւակայում»⁴⁶։ Մարտի 29-ին Շատախում նշանավոր ուսուցիչ եւ դաշնակցական գործիչ Հովսեփ Զոլոյանի եւ տեղի հինգ հայ երիտասարդների անսպասելի ձերբակալութիւններով սկիզբ դրվեց նահանգի հայ երեւելիների եւ տղամարդկանց ձերբակալութիւնների ու բռնութիւնների նոր ակիւքին⁴⁷։ Հրամայվեց եռօրյա ժամկետում 20—40 տարեկան հայ տղամարդկանց զինվորագրում⁴⁸։ Դրան հաջորդեցին Հիրճ գյուղում Իշխանի (Նիկողայոս Պողոսյան)⁴⁹ եւ նրա երեք ընկերների դավադրաբար սպանութիւնը, Արշակ Վռամյանի (Օնիկ Դերձակյան)⁵⁰ ձերբակալութիւնն ու սպանութիւնը⁵¹։ Տեղի հայկական կուսակցութիւնները՝ Արամ Մանուկյանի գլխավորութեամբ, գնահատելով իրավիճակը, ժողով են գումարում՝ որոշելով դիմել ինքնապաշտպանութեան⁵²։ Վասպուրականի հայութեան կոտորածներն սկսվեցին ապրիլի 4-ից եւ շարունակվեցին ավելի քան մեկ ամիս Վանի նահանգի բոլոր գավառներում։ Կովկասյան ճակատում պարտութիւն կրած թուրքական զորքերը, նրանց միացած քրդական անկանոն ջոկատներն ու չեքեզական հեծելազորը Զեւթեթի անմիջական հրամանատարութեամբ սկսեցին նահանգի հայ բնակչության կոտորածները, թալանն ու ավերածութիւնները⁵³։ Մանգան, Արճակ, Խառակունիս, Նարաթ, Ավերակ, Դարման, Կողբանց, Պըլթեց, Աթանան, Իշխանիգոմ, Շուշանց եւ մի շարք այլ գյուղերի վրա հարձակվել են 3—4 թնդանոթակիր հարյուրավոր զինվորներ՝ մեկը մյուսի հետեւից ավերելով, հրկիզելով հայերի տներն ու եկեղեցիները⁵⁴։

⁴⁵ Տէս անդ, էջ 153, 239։

⁴⁶ Տէս անդ, էջ 162—163։

⁴⁷ Տէս անդ, էջ 152—157։

⁴⁸ Տէս անդ, էջ 153—154։

⁴⁹ Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ֆիդայի, Ն. Յ. Դ. կուսակցության անդամ։

⁵⁰ Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, Ն. Յ. Դ. կուսակցության անդամ, օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր։

⁵¹ Տէս անդ, էջ 157. նաեւ Թէոդոսի, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին, խմբագիր՝ Ա. Գալաճեան, Նիւ Յորք, 1985, էջ 40։

⁵² Ա. Դո, նշ. աշխ., էջ 157։

⁵³ Մի շարք գավառներում (Շատախ, Հայոց ձոր, Արճեշ, Թիմար, Ալջավազ եւ այլն) հայերը դիմել են ինքնապաշտպանութեան. տէս անդ, էջ 165—190։

⁵⁴ Անդ, էջ 192—220։

Թնդանոթի են տրվել Կողբանցի Ս. Գրիգոր մենաստանը, Շուշանցի մոտ գտնվող Կարմրավորա Ս. Աստվածածին վանքը, Վարազա վանքը, Անգղի Ս. Աստվածածին վանքը, Սպիտակ վանքը⁵⁵:

Տարաբնույթ փաստերը վկայում են, որ զորքերի գործուն մասնակցությամբ Վանի տասնյակ նշանավոր վանքեր ու եկեղեցիներ՝ իրենց ներսում պահվող հնագույն ձեռագրերի եզակի նմուշներով եւ եկեղեցական թանկարժեք մասունքներով, հրկիզվել են մեծ քանակությամբ նավթի կիրառումով⁵⁶: 1915 թ. ապրիլին թուրքական կանոնավոր զորքը, հարձակվելով Կուռուպաշ գյուղի վրա, տեղի դպրոցի եւ այլ շինությունների հետ միասին հրկիզել է Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որում պահվել են 1 ձեռագիր Ավետարան, 2000 օսմանյան լիրայի արժողության անոթներ, արծաթե խաչեր եւ այլն⁵⁷: Նույն եղանակով են ոչնչացվել Ալյուր գյուղի եկեղեցիները՝ Ս. Նարեկացի, Ս. Ստեփանոս, Ս. Լուսավորիչ, որոնցից յուրաքանչյուրի ներսում պահվել են 2–3 ձեռագիր Ավետարան, այդ թվում եւ Գրիգոր Նարեկացու ձեռագիր «Մատեան»-ը՝ արծաթապատ եզրերով⁵⁸: Ալյուրի եկեղեցիներից մեկը հրկիզվել է այնտեղ արգելափակված կանանցով ու երեխաներով⁵⁹: Արճակ գյուղի եկեղեցին թուրքերն այրել են խոշտանգված քահանային եկեղեցու սյունին կապած⁶⁰: Թուրք զինվորները կողոպտել ու հրկիզել են նաեւ Թիմարի գյուղախմբի Աստվածածին գյուղի համանուն վանքը, Ատեր (եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածին), Գոմս (եկեղեցին՝ Ս. Ստեփանոս), էրերին, Մարմետ (եկեղեցում պահվել են 5 ձեռագիր Ավետարան, 3 արծաթե սկիհ, ոսկե մեռնաթաս եւ այլն), Ջանիկ, Քյոշանի (եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածին), Հայոց ձորի գյուղախմբի Քերծ, Առեղ (եկեղեցին՝ Ս. Գեւորգ), Կեմ (եկեղեցին՝ Ս. Թադեոս), Կղզի, Հնդստան (ունեցել է 2 եկեղեցի), Մաշտակ, Մարգա (եկեղեցին՝ Ս. Մարտիրոս), Բերկրիի գավառակի Գործոթ (եկե-

⁵⁵ Տե՛ս Թէոֆիլ, նշ. աշխ., էջ 43, 46. Ա.-Ռո, նշ. աշխ., էջ 198:

⁵⁶ Տե՛ս «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ», փաստաթղթերի ժողովածու, հտ. Ա., Վանի նահանգ, Երեւան, 2012, Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), վկայություններ թ. 12, 41, 64, 68, 69, 71, 74, 81, 83, 85–86, 87, 90, 98, 100, 104, 107, 108, 128, 129, 134, 142, 149, 161, էջ 42–43, 117, 78–79, 121, 124, 125, 131, 138, 142, 145–147, 148, 153, 165, 168, 174, 180, 183, 211–214, 219, 229, 241, 255:

⁵⁷ Տե՛ս անդ, վկայություն թ. 12, էջ 42:

⁵⁸ Տե՛ս անդ, վկայություն թ. 64, էջ 117:

⁵⁹ Տե՛ս անդ, վկայություն թ. 65, էջ 118:

⁶⁰ Տե՛ս անդ, վկայություն թ. 41, էջ 78–79:

ղեցին՝ Ս. Կիրակոս), Խաչան, Արճեշի գավառակի Բլուրմակ, Սոսկուն գյուղերի, Ականց-Արճեշ գյուղաքաղաքի Ս. Գեորգ եւ Ս. Թադեոս եկեղեցիները⁶¹։ Պատկզեղի եկեղեցին վերածվել է սպանդանոցի՝ գյուղի տղամարդկանց կոտորելու համար⁶²։

Վանի կողոպտված ու հրկիզված տասնյակ հուշարձանների մասին է վկայում նահանգի հայ առաջնորդարանի փոխանորդ Եզնիկ վրդ. Ներկարարյանի 1915 թ. մայիսի 28-ի զեկուցագիրը՝ ուղղված Ամենայն Հայոց Գեորգ Ե. կաթողիկոսին, որում մասնավորապես ասվում է. «...նահանգին խոշոր վանքեր ու եկեղեցիներ այրված են... իսկ եկեղեցական գույք, անոթ, զգեստ, գրամն հացը կողոպտված, փչացված ու այրված են, որոնց մեջ են քաղաքիս Յայնկոյսեր, ս. Գակսի եւ Հայկազունք եկեղեցիներն, նաեւ Վարագ, Կտուց, Անապատ, Աղթամար եւ ուրիշ շատ մը վանքեր...»⁶³։ Լիմ անապատի, Վարագավանքի եւ նահանգի այլ վանքերի կողոպտման ու ավերման, ինչպես նաեւ ձեռագրերի կարելու մասի ոչնչացման մասին վերոնշյալ վկայությունները երկրորդվում է Լիմի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանի վկայությամբ՝ Գեորգ Ե.-ին ուղղված նոյեմբերի 10, 1915 թվակիր նամակով⁶⁴։

Թուրքական զորքերի կողմից հայկական եկեղեցիների ոչնչացման վերաբերյալ առավել արժեքավոր են օտարերկրյա ականատեսների վկայությունները։ Թուրքական բանակի վենեսուելացի վարձկան սպա Ռաֆայել դե Նոգալեսը⁶⁵, ականատես լինելով եւ որոշ դեպքերում անձամբ մասնակցություն ունենալով թուրքերի ավերիչ գործողություններին, Վանի Արտամեղի եկեղեցու մասին հետագայում իր հուշերում գրում է. «Նայելով եկեղեցուն, որ շարունակ այրվում էր իբրեւ ժայթքող հրաբուխ... Ես անիծում էի այն պահը, երբ դաժան ճակատագիրն ինձ իմ հավատակիցների դահիճը դարձրեց»⁶⁶։

⁶¹ Տե՛ս անդ, վկայություններ թ. 68, 69, 71, 74, 81, 83, 85–86, 87, 90, 98, 100, 104, 107, 108, 128, 129, 134, 142, 149, 161, էջ 121, 124, 125, 131, 138, 142, 145–147, 148, 153, 165, 168, 174, 180, 183, 211–214, 219, 229, 241, 255։

⁶² Տե՛ս անդ, վկայություն թ. 138, էջ 224–225։

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 54, թ. 21 եւ շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

⁶⁴ «Նորին Ս. Օծուխեան Ս. Տ. Գէորգ Ե. Վեհափառ եւ սրբազնագոյն կաթողիկոսի ամենայն Հայոց ի Ս. Էջմիածին՝ Լիմ անապատի Յովհաննէս վարդապետից ամենախոնարհարար տեղեկագրութիւն», «Արարատ», ԺԱ.—ԺԲ., 1915, էջ 863–864։

⁶⁵ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ծառայել է թուրքական բանակում, մասնակցել Վանի 1915 թ. ինքնապաշտպանության ճնշմանը։

⁶⁶ Տե՛ս Ր. ԴԵ ՈՒԳԱԼԵՍ, Четыре года под полумесяцем, Москва, 2006, էջ 56–61։

Զինվորների հրկիզմամբ գրադարանների եւ ձեռագրերի ոչնչացման մասին է վկայում Ռաֆայել դե Նոգալեսի մեկ այլ վկայություն՝ ըստ որի. «Երբ հայերը լքեցին Վարազը [Վարազավանքը], թուրքերի ձեռքը հանձնեցին պատմական հրաշալի այդ հուշարձանը հազարավոր հատորներ պարունակող գրադարանով, որը, ինչպես եւ ենթադրվում էր, թուրքերն ամբողջովին հրկիզեցին»⁶⁷:

Որոշ դեպքերում, հասկանալով ձեռագրերի իրական արժեքը, թուրք կամ այլազգի զինվորականներ, ոստիկաններ ու պաշտոնյաներ յուրացրել են ձեռագրերը՝ հիմնականում եվրոպական կամ այլ երկրներ արտահանելու եւ վաճառելու նպատակով⁶⁸:

Բուն Վան քաղաքի հայ բնակչությունը (շուրջ 23 հազար) եւ շրջակա գյուղերից այստեղ ապաստանած հազարավոր հայեր, շուրջ մեկ ամիս տեւած հերոսական դիմադրության շնորհիվ, փրկվեցին կոտորածներից⁶⁹, սակայն քաղաքը գերծ շմնաց ավերումից: 1915 թ. հուլիսի 19-ին, երբ հայերն ստիպված բռնում են դեպի Կովկաս գաղթի ուղին, եւ հուլիսի 28-ին ռուսական զորքերը ժամանակավորապես թողնում են Վանը, քաղաք են մտնում Զեւդեթի գլխավորած հարյուրավոր զինվորներ՝ հողին հավասարեցնելով հայկական թաղամասերը եւ կոտորելով Ավանցում⁷⁰:

⁶⁷ Անդ, էջ 75:

⁶⁸ Տե՛ս Ս. ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ, Մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1967, Զ., էջ 51: Հայոց ցեղասպանության տարիներին Վասպուրականը արեւմտահայ ձեռագրական այն եզակի կենտրոններից էր, ուր շնայած ձեռագրերի մեծ մասի կորստին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց փրկել նրանց մի կարեւոր մաս: Վասպուրականի ու Տարոնի ձեռագրերի փրկության կազմակերպման գործում մեծ է եղել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության դերը, որին մեծապես աջակցել է Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիան: Տե՛ս «Արարատ», ԺԱ.—ԺԲ., 1915, 811, 860—865. «Արարատ», Ա.—Բ., 1916, 46—47. «Արարատ», է.—Ը., 1916, 566—586: 1915—1916 թթ. ընթացքում Վանի նահանգից փրկվել եւ Ս. Էջմիածին է փոխադրվել 1452 ձեռագիր, որոնք հետագայում հանձնվել են Մաշտոցի անվան Մատենադարանին: Հետագա տարիներին վանեցի գաղթականների փրկած ձեռագրերի ձեռք բերման ու նվիրատվությունների շնորհիվ այսօր Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում է Վասպուրականից տեղափոխված 1473 ձեռագիր, այդ թվում՝ Վանից եւ շրջակայքից՝ 335, Աղթամարից՝ 285, Կիւմանապատից՝ 306, Կտուց անապատից՝ 202, Վարագից՝ 345: Տե՛ս «Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», կազմող՝ Օ. Եգանյան, հտ. Ա., Երեւան, 1965, էջ 99—105:

⁶⁹ Վանի հայության դիմադրությունն սկսվել է ապրիլի 7-ին՝ վաղ առավոտյան՝ Շուշանց գյուղից ապաստան փնտրելու համար Այգեւստան իջնող մի քանի հայուհիների վրա զինվորների հարձակումով եւ նրանց օգնության հասած ազգակիցների սպանությամբ: Դրան հաջորդել են կրակոցներն ու բերդի բարձունքում կենտրոնացված թնդանոթների զարկերը հայկական թաղամասերի վրա. տե՛ս ԹԷՈՒԻԿ, նշ. աշխ., էջ 41. Ա.—ԴՅ, նշ. աշխ., էջ 238—239:

⁷⁰ Գյուղը եւ նավահանգիստ Վանա լճի ափին, Վան քաղաքից 3 կմ դեպի հյուսիս-արեւմուտք:

1. ՎԱՆ. Հայկական թաղամասի համայնապատկերը, 1900-ականներ, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

2. ՎԱՆ. Վարազավանքը (V—XIX դդ.)՝ հյուսիսարևմտյան կողմից, 1900-ականներ, լուսանկարը՝ Վարդան Համբիկյանի

3. ՎԱՆ. Վարազավանքի տեղում կառուցված ֆրդաբնակ Բաբրաշը գյուղը, 2005 թ., լուսանկարը՝ Սամվել Կարապետյանի

4. ՇՈՒՇԱՆՑ. Կարմրավոր վանքը (XIV—XV դդ.), 1900-ականներ

5. ՇՈՒՇԱՆՑ. Կարմրավոր վանքի տեղանքը, 2005 թ., լուսանկարը՝ Սամվել Կարապետյանի

6. ԳՅԱՎԱՇ. Սպիտակ վանքը՝ հարավարևելյան կողմից, 1900-ականներ, լուսանկարը՝ Երվանդ Լալայանի

7. ԳՅԱՎԱՇ. Սպիտակ վանքի տեղանքը, 2005 թ., լուսանկարը՝ Սամվել Կարապետյանի

8. 13—14 դդ. գրված ձեռագիր
«Արշտուղ»՝ հրկիզված
«Армянский вѣстник»,
еженедѣльный журналъ,
1916, №16

9. ՎԱՆ. տեսարան ավերված հայկական թաղամասից,
1915 թ., «The New York Times, Mid-Week Pictorial», vol. 1,
№49, 12 օգոստոսի, 1915 թ.

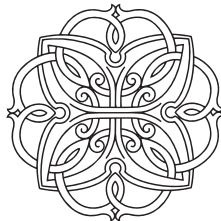
10. ՎԱՆ հայկական թաղամասի ավերակները, 1917 թ.,
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

ու քաղաքում մնացած հարյուրավոր հայերի, այդ թվում՝ վիրավորների, որոնք տարբեր պատճառներով չէին գաղթել⁷¹:

“The New York Times, Mid-Week Pictorial” ամերիկյան հայտնի պարբերականի 1915 թ. օգոստոսի 12-ի համարում լույս տեսած Վանի հրկիզված եւ ավերված հայկական թաղամասի լուսանկարը լավագույն վկայությունն է թուրք զինվորների գործողությունների⁷²:

Դեպքերին ականատես գերմանացի սպա Հենրիխ Ֆիռլյուխերի վկայությամբ՝ Վանի պաշարման ժամանակ Զեւդեթն ավերեց ավելի քան 200 գյուղ եւ կոտորեց 26 000 մարդ⁷³: Վրացական «Սաքարթվելո» օրաթերթի հաղորդմամբ՝ 1915 թ. դեկտեմբերի 1-ի դրությամբ Վանի մերձակա գյուղերում հայերը ոչ մի վանք չունեին այլեւս, նրանց աղոթատեղիները Զեւդեթ փաշայի զորքերը հողին էին հավասարեցրել⁷⁴:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁷¹ Ա. Ռո, նշ. աշխ., էջ 472, 481:

⁷² Տէս “The New York Times, Mid-Week Pictorial,” vol. 1, №49, August 12, 1915, էջ 9:

⁷³ Տէս Գ. Фирбюхер, նշ. աշխ., էջ 59:

⁷⁴ Տէս «Հայոց ցեղասպանության թեման վրացական պարբերականներում 1914–1918 թթ.», վրաց. թարգմ.՝ Հրաչյա Բայրամյանը, Երեւան, 2017, էջ 95: